

**ПАМЯЛО ТАПТАЦЬ, ЦІ РЭГІЯНАЛЬНЫЯ ФРАЗЕАЛАГІЗМЫ ВІЦЕБШЧЫНЫ,
ЯКІЯ ХАРАКТАРЫЗУЮЦЬ ЧАЛАВЕКА З АДМОЎНАГА БОКУ**

Фразеалагічны фонд нацыянальнай беларускай мовы аб'ядноўвае тысячы моўных адзінак літаратурнага і дыялектнага паходжання, разнастайных па сваёй структуры, значэнні, паходжанні і функцыянаванні. Не меншай разнастайнасцю вызначаюцца фразеалагізмы і з боку сваёй стылістычнай дыферэнцыяцыі. Устойлівыя моўныя выразы са зніжанай стылістычнай афарбоўкай, якія адносяць да разраду размоўных, – гэта самы шматлікі стылявы разрад, які складае бадай што самую вялікую частку фразеалагічнага фонду як літаратурнай, так і дыялектнай мовы. Стылістычна зніжаныя размоўныя фразеалагізмы часцей за ўсё выкарыстоўваюцца ў побытавых зносінах, гутарковым маўленні і мастацкай літаратуры. Іх ужыванне сведчыць пра неафіцыйнасць адносін паміж суразмоўцамі, надае маўленню жывасць, натуральнасць і непасрэднасць.

Трэба адзначыць, што ў айчынным лінгвістыцы на сённяшні дзень недастаткова распрацаванымі і асэнсаванымі застаюцца пытанні даследавання фразеалагічнага складу народна-дыялектнай мовы. Між тым вывучэнне рэгіянальнай фразеалогіі дае магчымасць у поўнай меры выявіць своеасаблівасці традыцыйнай народнай культуры і побыту беларусаў, асаблівасці іх характару, паводзін і светаўспрымання. Менавіта таму вывучэнне рэгіянальнай фразеалогіі з'яўляецца сёння актуальным і перспектыўным напрамкам у сучасным мовазнаўстве.

Мэта нашай навуковай працы – вызначыць структурны склад і асаблівасці значэння ўстойлівых адзінак дыялектнай мовы, якія характарызуюць чалавека з адмоўнага боку ў народных гаворках Віцебшчыны. Навуковае даследаванне праведзена на аснове наступных дыялектаграфічных выданняў: “Мова Сенненшчыны: дыялектны слоўнік” [1], “Полацкія дыяменты: дыялектны слоўнік” [2], “Вушацкі словазбор Рыгора Барадзіліна” [3], а таксама з выкарыстаннем матэрыялаў дыялекталагічных практык студэнтаў факультэта гуманітарыстыкі і моўных камунікацый Віцебскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя П.М. Машэрава. Асноўнымі метадамі даследавання выступаюць лінгвакультуралагічны метады і метады кампанентнага аналізу.

Даследаванне этнакультурнай спецыфікі фразеалогіі народнай мовы Віцебшчыны сведчыць пра тое, што розум, як праяўленне псіхічных здольнасцей чалавека, характарызуецца ў моўнай карціне свету беларусаў станоўчай канатацыяй. Высокі ўзровень разумовых здольнасцей ва ўсе часы станюць ўздзейнічаць на фарміраванне асаблівасцей паводзін чалавека. Фразеалагічныя адзінкі рэгіянальнага тыпу пацвярджаюць такія рысы яго характару, як мудрасць, памяркоўнасць, разважлівасць у прыняцці сур'ёзных рашэнняў. А вось нізкі інтэлект, наадварот, адмоўна адзначаецца людзьмі ў сацыяльным асяроддзі. З прычыны недастатковага ўзроўню разумовай дзейнасці ў чалавека часта фарміруецца рассеянасць, забыўчывасць і іншыя адмоўныя псіхалагічныя якасці.

Самым частотным структурным кампанентам устойлівых рэгіянальных адзінак негатыўнага сэнсавага нагаўнення, якія характарызуюць чалавека з адмоўнага боку, з'яўляюцца назоўнікі *галава і мазгі*, якія выступаюць у структуры фразеалагізмаў як своеасаблівая аснова, “цэнтр” інтэлектуальнай дзейнасці чалавека. Вядома, што ў народзе вялікую павагу заўсёды мелі разумныя людзі. Між тым даследавання фразеалагізмы, якія адлюстроўваюць разумовыя здольнасці чалавека, у віцебскіх гаворках часцей маюць адмоўны кампанент значэння. Сярод іх адначым наступныя: *убіцца ў галаву* ‘здагадацца, даведацца’: *Вось убілася мне гэта песня ў галаву* [1, с. 60]; *заматыліла ў галаве* ‘выйшла з памяці’: *Ой, нешта заматыліла ў галаве: не памятаю, калі гэта дождж быў* [1, с. 200]; *галава скруцілася* ‘пра аслабленую памяць’: *А як жа яго клічуць? Не памятаю: галава скруцілася* [1, с. 200]; *мазгі ўкласці* ‘навучыць, паставіць на правільны жыццёвы шлях’: *І як табе мазгі ўкласці, калі ты не разумееш элементарнага* [1, с. 274] і інш.

Заўважым, што адносна невялікая колькасць прааналізаваных фразеалагічных адзінак, у склад якіх уваходзіць структурны кампанент *галава*, характарызуецца станоўчай канатацыяй і служыць адлюстраваннем эгічных стэрэатыпаў. Напрыклад, *галава не для шапкі* ‘пра разумнага і кемлівага чалавека’: *Па ўсім відно, што галава ў малаца не для шапкі* (Канашы Гар.).

Сярод фразеалагізмаў тэматычнай групы ‘розум’ з адмоўным кампанентам значэння адначым таксама наступныя: *дурак аблавухі* (ляянк.) ‘дурань’: *Дурак ты аблавухі, я цябе, дурака,*

любіць ня буду [1, с. 23]; пацерыны уму ‘пра неразумнага, псіхічна хворага чалавека’ [1, с. 67]; галава скруцілася ‘пра аслабелую памяць’ [1, с. 200] і інш.

Сярод даследаваных дыялектных фразеалагічных адзінак вылучаецца вялікая група ўстойлівых выразаў з агульным значэннем маўленчых паводзін. Беларускі народ заўсёды верыў у магічную сілу слова. Яшчэ Арыстоцель казаў, што “слова – самая моцная зброя чалавека”. Згодна са светабачаннем беларусаў, слова магло дапагчы чалавеку вылечыцца ад хваробы, абараніць яго ад нячыстай сілы, аднак магло таксама і моцна параніць душу. Апрача таго, яшчэ нашы продкі не адабралі людзей, якія не ўмелі выслухаць чалавека, памаўчаць, калі трэба, а толькі бесперапынна балбаталі ці гаварылі пустое.

У народна-дыялектнай мове Віцебшчыны функцыянуюць наступныя ўстойлівыя адзінкі са значэннем ‘гаварыць абы-што, пустасловіць, плявузгаць’: *сабіраць з дуба веце* (Чуцькі Сенненскага раёна), *баряду біць* (Багданава Сенненскага раёна), *індзеі разводзіць* (Ушачы) [3, с. 201], *гламазду гламаззіць* ‘балбатаць, многа гаварыць’ (Гараны Полацкага раёна) [2, с. 200] і інш.

Асобнай увагі патрабуе фразеалагізм *індзеі разводзіць*, які ўжываецца ў асобных мясцовасцях Ушачкага раёна Віцебскай вобласці. Па сваёй семантыцы ён суадносіцца з літаратурнымі ўстойлівымі адзінкамі *разводзіць тары-бары*, *разводзіць антымоніі* [5, с. 299]. У структуры рэгіянальнага фразеалагізма *індзеі разводзіць* дыялектнае слова-кампанент *індзеі* супадае па сваім значэнні са структурным кампанентам *тары-бары* названага вышэй літаратурнага фразеалагізма, які абазначае пустыя размовы, балбатню.

Устойлівыя адзінкі дыялектнага тыпу, якія абазначаюць маўленчыя паводзіны, нярэдка змяшчаюць у сваім складзе таксама кампаненты-саматызмы. Большасць народна-гутарковых фразеалагізмаў гэтай тэматычнай групы складаюць моўныя адзінкі з саматычным кампанентам *язык*. Да іх адносяцца наступныя: *язык свабодны* ‘пра чалавека, які многа гаворыць’ (Ноўка Віцебскага раёна), *язык як калаўродак* ‘хто-небудзь вельмі балбатлівы’ (Кавалі Лёзненскага раёна), *язык як млыташка* ‘здольны гаварыць упустую, пустасловіць’ [2, с. 108], *хоць ты яму на язык стань* ‘пра балбатлівага чалавека’ [3, с. 217], *язык за вухі пусціць* ‘пра таго, хто гаворыць лішняе’ (Літоўскі Глыбоцкага раёна).

Няцяжка заўважыць, што ўсе гэтыя фразеалагічныя адзінкі характарызуюць балбатуноў і пустасловаў. І гэта невыпадкова, бо язык – адзін з тых органаў, якія “адказваюць за маўленчую дзейнасць”. Тым людзям, якія часта і не “па справе” выкарыстоўвалі дадзены маўленчы орган, давалі мянушку *языкасты*.

Цікавым з пункту гледжання наяўнасці вобразнага структурнага кампанента з адмоўным сэнсам з’яўляецца, на нашу думку, дыялектны фразеалагізм *памяло таптаць*, які ўжываецца ў гаворках Шаркаўшчынскага, Верхнядзвінскага і іншых раёнаў Віцебскай вобласці са значэннем ‘распускаць плёткі, пустасловіць’, дзе структурны кампанент – побытавы назоўнік *памяло* абазначае надзеты на палку венік з яловых, сасновых ці бярозавых галінак, які выкарыстоўвалі ў гаспадарцы для таго, каб вымятаць у двары або абмятаць што-небудзь. Як бачым, плёткі, хлусня, чуткі, заснаваныя на непраўдападобных звестках (што ніколі не віталася ў народзе), асацыіруюцца з памялом, якое, зразумела, рассыплецца і выйдзе з ужытку, калі наступіць і пачаць таптацца па ім. Больш за тое, у асобных населеных пунктах Віцебскага і Гарадоцкага раёнаў жыхары пра балбатлівага чалавека, які гаворыць лухту ці шпяркарыць, кажуць, што ў яго язык як памяло. Думаецца, што вобразныя, метафарычныя асацыяцыі язык – памяло відавочныя і не патрабуюць тлумачэння. Такім чынам, можна сцвярджаць, што памяло – гэта метафарычны вобраз “языкастага” чалавека, здольнага толькі балбатаць, шпяркарыць і пустасловіць.

Яшчэ адну значную ў колькасных адносінах тэматычную групу складаюць фразеалагічныя адзінкі, якія выкрываюць непаслухмянасць ці нявыхаванасць чалавека. Трэба адзначыць, што да выхавання сваіх дзяцей беларусы заўсёды ставіліся вельмі адказна. Яшчэ з малых гадоў бацькі вучаць сваё дзіця размяжоўваць паняцці “дабро” і “зло”, “праўда” і “хлусня”. Як адзначае брэсцкая даследчыца С. Клундук, “сістэма правіл паводзін абумоўлена культурай, традыцыямі і, урэшце, нормаў маралі кожнага народа” [5, с. 92]. Беларусы ж імкнуліся выхаваць чалавека разумнага, працавітага, сумленнага, сціплага і чулага. Менавіта такім уяўляецца эталон сапраўднага беларуса. Таму адыход ад маральных нормаў асуджаўся нашымі продкамі, у выніку чаго адмоўныя чалавечыя якасці знайшлі сваё адлюстраванне ў фразеалагічным фондзе беларускай мовы, у тым ліку і на рэгіянальным узроўні.

У народна-дыялектнай фразеалогіі Віцебскага рэгіёна функцыянуюць устойлівыя адзінкі, якія выяўляюць непаслухмянасць і нявыхаванасць асобных людзей. Колькасць такіх

устойлівых выказаў, па нашых падліках, складае 8 адзінак: *свіння няпораная* ‘нявыхаваны, няўдзячны чалавек’ [3, с. 213], *мець за сабаку* ‘не паважаць, грэбаваць’ [3, с. 205], *рошні строіць* ‘прыкідвацца, капызіцца’ [3, с. 212], *пыжыкі дуць* ‘пра крыўдлівага, капрызу’ [3, с. 211], *пестун ваўчыны* ‘хто-небудзь спешчаны, распушчаны, натурысты, грубаваты’ [3, с. 210], *не слухае, хоць вуха выварачвай* [3, с. 207], *і чорт адступіўся* ‘пра неслуха’ [3, с. 202], *ні (ані, каб) шум баравы* ‘абыякава, не зважаючы, няўзнакі’ [3, с. 208].

Звернемся да аналізу рэгіянальнага фразеалагізма *свіння няпораная* са значэннем нявыхаванага, грубага чалавека. Да гэтай моўнай адзінкі можна прывесці сінанімічны літаратурны эквівалент *свінтус грандыёзус* ‘ганебны, няўдзячны чалавек, нахабнік’ [4, с. 380]. У нацыянальнай карціне свету нашага народа, паводле У.І. Коваля, “свіння лічылася, з аднаго боку, жывёлай, здольнай уплываць на здароўе і дабрабыт людзей, з другога, людзі верылі, што ў гэтую жывёлу ператваралася ведзьма” [7, с. 140–141]. З вобразам свінні звязваюць разнастайныя чалавечыя заганы і адмоўныя бакі жыцця і паводзін людзей: п’янства, нехайнасць, нявыхаванасць, што тлумачыцца фарміраваннем стэрэатыпных уяўленняў пра свінню як жывёлу непаслухмяную і брудную. Таму ў фразеалагічнай адзінцы *свіння няпораная* структурны кампанент *свіння* метафарызуе такую характарыстыку чалавека, як нявыхаванасць і непаслухмянасць.

Такім чынам, у моўнай карціне свету жыхароў Віцебшчыны пераважаюць дыялектныя фразеалагічныя адзінкі з адмоўным кампанентам значэння. Гэта тлумачыцца тым, што наш народ праяўляе дастаткова высокія патрабаванні да маральных якасцей чалавека і яго паводзін. Тыя рысы характару або асаблівасці ўзаемаадносін, якія не адпавядаюць пэўным патрабаванням, ва ўсе часы асуджаліся беларусамі. Вялікая колькасць такіх устойлівых адзінак сведчыць пра тое, што нашы землякі падкрэслівалі адмоўнае і негатыўнае ў паводзінах чалавека з мэтай карэкціроўкі яго спосабу жыцця і дзеянняў у лепшы бок. Вялікую групу фразеалагізмаў рэгіянальнага тыпу ўтвараюць устойлівыя адзінкі, якія рэпрэзентуюць такія адмоўныя якасці людзей, як дурасць і ўпартасць, непаслухмянасць, балбатлівасць і пляткарства.

З боку структурнай будовы даследаваных намі фразеалагічных адзінак асноўную іх колькасць складаюць рэгіяналізмы з саматычным кампанентам. Так, назоўнікавы кампанент галава “адказвае” за разумовую дзейнасць, а язык – за маўленне. Акрамя гэтага, у дыялектнай фразеалогіі Віцебшчыны вялікі пласт складаюць адзінкі з кампанентам-заонімам. Адмоўная характарыстыка асаблівасцей характару чалавека і яго паводзін рэалізуецца за кошт параўнання, супастаўлення ці метафарычнага пераносу якасцей прадметаў побыту ці прадстаўнікоў жывёльнага свету на чалавека.

Спіс цытаваных крыніц:

1. Мова Сенненшчыны : дыялектны слоўнік. У 2 т. Т. 1. А–О / Нац. акад. навук Беларусі, Цэнтр даслед. беларус. культуры, мовы і літ., Філ. «Ін-т мовы і літ. імя Якуба Коласа і Янкі Купалы» ; уклад.: Н. М. Бунько [і інш.] ; навук. рэд. В.М. Курцова, Л.П. Кунцэвіч. – Мінск : Беларуская навука, 2015. – 424 с.
2. Полацкія дыялекты: дыялектны слоўнік / Нац. акад. навук Беларусі, Цэнтр даслед. беларус. культуры, мовы і літ., Філ. “Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа” ; навук. рэд. В.М. Курцова. – Мінск : Беларуская навука, 2016. – 116 с.
3. Вушацкі словазбор Рыгора Барадзіліна / укл. Н. Давыдзенка. – Мінск: Кнігазбор, 2013. – 388 с.
4. Лепешаў, І.Я. Слоўнік фразеалагізмаў беларускай мовы: у 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Мінск: Беларус. энцыкл. імя П. Броўкі, 2008. – Т. 2. – 704 с.
5. Клундук, С. Маўленчы этыкет і культура зносінаў у сістэме народных выслоўяў / С. Клундук // Беларуская фразеалогія і еўрапейскі моўны кантэкст : зб. навук. арт. : у 2 т. / М-ва адукацыі Рэсп. Беларусь, Брэст. дзярж. ун-т імя А.С. Пушкіна, каф. гісторыі беларус. мовы і дыялекталогіі; рэдкал.: М.М. Аляхновіч [і інш.]. – Брэст: Альтернатыва, 2009. – Т. 2. – С. 92–97.
6. Коваль, У.І. Народныя ўяўленні, павер’і і прыкметы: Даведнік па ўсходнеславянскай міфалогіі / У.І. Коваль. – Гомель: Беларускае Агенцтва навукова-тэхнічнай і дзелавой інфармацыі, 1995. – 180 с.